

Історичні студії

УДК 321(02)(460) «715»

«ТИРАНІЧНІ ЗБОЧЕННЯ» І ПОШУК СПОСОБІВ УТІЛЕННЯ КОНЦЕПЦІЇ «ГРАДУ БОЖОГО» В СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІЙ ДУМЦІ ІСПАНСЬКОГО РЕНЕСАНСУ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVI – ПОЧАТКУ XVII СТ.

Год Борис, Лобода Дмитро

Статтю присвячено відтворенню образу «ідеального правителя» Іспанії та висвітленню проблеми «тиранічних збочень» у творчості мислителів другої половини XVI – початку XVII ст. – періоду соціально-політичних та економічних викликів у країні. Багато з гуманістів мали доступ до урядових кіл, обіймаючи державні посади або працюючи при дворі правителя вчителем спадкоємців. Здебільшого ними були мислителі Франції, Англії та Італії. Винятком була Іспанія, де ренесансна думка залишалася опозиційною до владних кіл. Через цю особливість багато прогресивних мислителів Іспанії XVI–XVII ст. довго залишалися непоміченими для наукових розвідок. Завдяки спеціальним методам історичного дослідження (описовий, історичного аналізу, систематизації, аналізу джерел і продуктів життєдіяльності особистості) з'ясовано, що іспанська гуманістична думка була відлунням загальноєвропейського ренесансного мрійництва про «ідеальну державу», «ідеальну людину» та «ідеального правителя». Мислителі були переконані, що люди можуть будувати щастя тільки тоді, коли на престолі «християнський государ» – істинний мудрець. Така людина не могла народитися, необхідно було «виплекати її з пелюшок». На жаль, іспанські гуманісти не мали доступу до освіти майбутніх царів, а їхня робота була обмежена в основному пропагуванням народу віри в необхідність ідеального правителя і засудженням «тиранічних збочень». Встановлено, що окреслена мислителем особистість була альтернативою монархам Іспанії, вихована християнськими ідеалами, вона повинна побудувати в країні «Град Божий».

Ключові слова: Відродження, «Град Божий», гуманізм, інквізиція, монархомахи, ортодоксія, панегірик, тиранія.

Епоха європейського Відродження – доба, коли народи Європи відчували ті ж проблеми, з якими доводиться мати справу майже кожному українцю сьо-

годні: складна внутрішньо- і зовнішньополітична ситуація, інтелектуальна та моральна криза суспільства тощо. Шукаючи шляхи їхнього вирішення, європейські мислителі XIV–XVI ст. розробили власне вчення, у центрі якого стояла ідеалізована особистість людини, у тому числі й правителя. Багато хто з гуманістів мав доступ до владних кіл – або сам обіймав державні посади, або ж, нерідко, працював вихователем спадкоємців при дворі правителів. Здебільшого такими були мислителі Франції, Англії та Італії. Винятком стала Іспанія, де гуманізм мав опозиційний характер щодо королівського двору. Через це творчість багатьох прогресивних мислителів Іспанії XVI–XVII ст. залишилася або надовго прихованою, або непоміченою в наукових колах. Зауважимо, що опозиційність іспанського гуманізму полягала у засудженні тиранічних проявів правління іспанських монархів, чим пронизана творчість його представників. Ще однією особливістю іспанського гуманізму була його релігійність і відданість вченню Августина Блаженного. Саме зв'язок цих двох характеристик і потребує детального вивчення для відтворення концепції виховання «ідеального правителя».

Різноманітні аспекти гуманістичної суспільно-політичної думки досліджуваного періоду вивчали Л. Брагіна та Н. Рев'якіна, до аналізу політичних аспектів учень мислителів Відродження вдавалися науковці В. Рутенбург та Е. Гарен. Автори запропонованої статті досліджували концепти «ідеального правителя» в Італії та Франції XIV–XVI ст. Однак, «білою плямою» залишаються політичні та педагогічні ідеї іспанських мислителів окресленого періоду. Сьогодні відсутні або нам невідомі фахові переклади історичних джерел, наукові розвідки з досліджуваної проблематики тощо.

Мета статті полягає у реконструкції образу «ідеального правителя» другої половини XVI – початку XVII ст. на основі аналізу історичних джерел і літератури з історії епохи іспанського Відродження, розкритті проблеми тиранії та методів її усунення.

Дослідження здійснене на основі системи методів, серед яких загальнонаукові – описовий, аналізу, узагальнення, – що забезпечили можливість виокремлення провідних напрямів дослідження, формування вихідних положень і висновків, конкретно наукові: історико-генетичний – для висвітлення причинно-наслідкових зв'язків розвитку іспанської ренесансної думки, порівняльно-діахронного аналізу – для виявлення загального і відмінного у вченнях мислителів досліджуваної доби.

Питання влади завжди перебувало в центрі уваги суспільно-політичної думки європейського Відродження XIV–XVI ст. Не винятком була й Іспанія. У XVI ст. в цій ортодоксальній католицькій державі переживав бурхливий

розквіт абсолютизм. З об'єднанням Кастилії, Арагону та Гренади в єдину державу майже одразу стали помітними відмінності іспанського абсолютизму від тогочасних феодально-абсолютистських монархій у Франції та Англії.

Так, в Іспанії монархія ніколи не переймалася проблемами торгівлі, протекціонізму, створення власної промисловості. Завчасна політика фрітредерства звела нанівець вітчизняні економічні здобутки та знищила власне виробництво, а правителі, натомість, задовольняли свої економічні потреби золотом і пограбуванням Америки. У тогочасній суспільній думці продовжувало панувати вчення Августина Аврелія. Його парадигма «Град Божий» довгий час мала відчутний і прихований вплив на творчість багатьох тогочасних мислителів. Але становище в Іспанії з кожним роком погіршувалося: бідність і голод населення, вогнища інквізиції, свавілля влади – усе це в очах сучасників презентувало монархію як східну реакційну тиранію, нездатну вести країну в майбутнє [4, 300, 301].

На такому фоні початок XVII ст. став для правлячих кіл країни часом глибокої кризи влади. Утім, це стало сприятливим ґрунтом для піднесення культурно-просвітницького життя іспанського суспільства. Так, ще в 1554 р. побачив світ роман невідомого іспанського автора «Життя Ласарільо з Тормеса: його біди і поневіряння», сюжетом якого стала боротьба маленького хлопчика проти пануючих у державі голоду, насилля ортодоксії і злиднів. Видана анонімно іспанською мовою у розпал Інквізиції, ця яскрава пам'ятка літератури доби європейського Відродження розпочала «Золоту добу» літератури в Іспанії, адже в ній уперше піддано критиці пануючій суспільно-політичний лад і возвеличено силу людської особистості [8, 5–7].

Саме тоді з'явилося багато «трактатів про владу», «великих державців», «зерцал суверена» тощо. Частина з них не знайшла визнання. Це були праці придворних мислителів, де діючий монархічний режим лише оспівувався. Масовим явищем у ті часи було служіння при іспанському дворі італійців. Саме під їхнім впливом в Іспанії виникла панегірична література, покликана всіляко захищати репутацію та престиж престолу. Наприклад, у трактаті «Християнський государ» Педро Ріваденейри (1526–1611) вихвалялися «католицькі королі» Іспанії, такі як Фердинанд та Ізабелла, які заявляли про своє «боже-ственне походження» і тому вимагали необмеженого контролю над життям і розумом підданих. Героїчно оспівувалася й Реконкіста, а встановлення християнської держави на Піренейському півострові яскраво прикрашалася й ідеалізувалося автором до рівня «Граду Божого» [2, 422, 531, 532].

Існували й інші точки зору. Так, противниками абсолютизму в Іспанії тоді виступали дві суспільно-політичні сили – монархомахи та гуманісти. Яск-

равим представником монархомахів був Франциско Суарес (1548–1617). Його справедливо називають «останнім зі схоластів». У праці «Сила в таїнстві покаяння» Суарес доводив божественність верховної влади словами апостола Павла «Будь-яка влада – від Бога». Цими словами він стверджував, що верховна влада над християнським світом повинна належати винятково Понтифіку, а місцеві правителі повинні опікуватися лише господарськими питаннями країни [3, 138–140].

Радикальні ідеї «суверенітету народу», «відповідальності монарха» за свої діяння, як і самі монархомахи, знайшли собі надійний прихисток в Ордені Ісуса. Його представники говорили про необхідність облаштування середньовічного ідеалу Августина Блаженного – «Граду Божого». Монархомахи пропонували зосередити всю необмежену світську й духовну владу в руках папства. Ті правителі, які відмовлялися від верховенства понтифікату, проголошувалися тиранами. Рух монархомахів пішов на спад, коли іспанські королі оголосили війну протестантизму. Як бачимо, представники цього опозиційного руху ще не чітко розуміли сутність тиранії, зводячи її лише до меж теократичних амбіцій государів [11, 48–49].

Активно критикували абсолютизм й іспанські мислителі Відродження. У своїх працях вони робили акцент на свавіллі монархів і «тиранічних збоченнях» правителів.

Відомою пам'яткою іспанського гуманізму стала «Золота книга» Антоніо де Гевари (1480–1545), де представлений образ «справжнього» монарха. Автор належав до літературної течії «вихователів», які прагнули впливати на думки й поведінку читачів, суспільства і влади. Так, у творі звучала ідея рівності всіх людей, у повчальних листах зображувалися «славні особистості», мова йшла про праведність сільського життя на противагу життя при дворі. Спасіння для Іспанії гуманіст вбачав у класичному образі ренесансного «ідеального правителя»: такого, який піклується про добробут народу, спирається на поради «добрих людей», володіє низкою чеснот тощо [7, 184].

З часом мислитель Хуан Маріана (1537–1624) у трактаті «Про короля і про інститути королівської влади» доповнив образ, запропонований Геварою. Він писав, що правитель власноруч повинен облаштувати в своїй країні «Град Божий» за умов, коли його особистість є виплеканою ідеалами Відродження [1, 124–125].

Уявлення гуманіста Хуана Маріана про державу і владу викликали неоднозначні судження сучасників. Одні називали його реакціонером, адже він повертався до ідей, запропонованих придворними політичними філософами, інші – радикалом. Такий антагонізм став наслідком тривалого спотворення

концепції Маріана католицьким кліром, а пізніше – франкістською історіографією XX ст. Приховування багатьох його прогресивних ідей і гіперболізація позитивних рис монархізму слугувало фальсифікаторам надійним щитом для правління абсолютизму в Іспанії [10, 298].

У цьому ж трактаті Маріана навів схему Арістотеля, де було представлено три «істинні» та три «грішні» форми державного устрою. «Істинними» гуманіст уважав монархію, аристократію («влада кращих синів») і республіку, натомість «грішними» – олігархію, демократію («гідність і державні обов'язки даються всім, без урахування заслуг перед Батьківщиною») і тиранію. Останню форму Маріана вважав найнебезпечнішою, а про монархію говорив навпаки. Саме в монархії він вбачав дещо схоже на «Царство Небесне», де є один мудрий правитель – Господь, а всі інші – вірогіддані йому і його вченню. Для того, щоб в «ідеального короля» не виникло спокуси до тиранії, Маріана одним із перших запропонував відродити середньовічні кортеси [1, 206–207].

Гуманіст писав, що королівська влада стає тиранічною тоді, коли порушуються закони, встановлені народом і звичаєм. Якщо ж у країні порушуються ці закони, правитель мріє лише про встановлення необмеженої одноосібної влади, то і народ цієї країни, слідуючи за ним як за своїм «батьком», удається до зухвальства і невігластва. Щодо такої влади Маріана, відходячи від християнсько-гуманістичної аскези, схвалював будь-які дії, навіть вбивство, аби звільнити Вітчизну від «дикого і жорстокого диявола», завадити гріхопадінню народу. На відміну від монархомахів, Маріана бачив добробут держави в роз'єднанні світської та духовної влади, але за умови їхнього тісного співробітництва [1, 54, 55].

Про тогочасні «Тиранічні збочення» мова йшла і в творах іспанських ренесансних драматургів, зокрема в Лопе де Вега та Аларкона. Так, Лопе де Вега (1562–1635) у п'єсі «Зірка Севільї» писав, що «тиранічні збочення» не лише ображають підданих, а й порушують християнські життєві принципи. Герої його п'єси надавали монарху поради, яким той повинен бути, як має правити, чим керуватися, ніби виховуючи його. Вони переконують читача в тому, що керманіч, ставши іграшкою своїх примх, не має права ним залишатися. Натомість, Лопе де Вега у власній драмі дозволив королю покаятися і виправити власні помилки [6, 64]. Як бачимо, автор висловлював разом із тим утопічну мрію про ідеального государя, який діє від імені народу і в ім'я народного блага. Такими зображені герої п'єс «Граф Фернан Гонсалес, або Звільнення Кастилії» та «Король Вамба».

«Не повинен царювати той, хто царює погано, не може царювати той, хто продемонстрував, що спокуси і влада можуть змусити його завтра повторити

сьогоднішню помилку» – основна ідея п'єси Аларкона «Покарана дружба». У творі мова йде про те, що государ рідко коли виправлявся. За всі гріхи короля має бути розплата у вигляді смертної кари, інакше смерть буде завжди переслідувати його власний народ. Учень Лопе де Вега, Хуан Руїз де Аларкон (1581–1639), закликав правителів діяти в ім'я суспільного блага, керуватися народними законами та християнськими Заповідями [5, 203–204].

Підкреслимо, що іспанські ренесансні письменники не мали доступу до владних кіл держави. Отож, всі виклики і кризи того часу – політичні, економічні, духовні, і, насамперед, моральні – вони намагалися подолати шляхом подібної «повчальної» літератури, найпоширенішим жанром якої в Іспанії XVI–XVII ст. була драма. Втілена в театральних виставах, вона давала змогу представляти ідеологеми Відродження широкому колу глядачів. Наприклад, Педро Кальдерон де ла Барка (1600–1681) був останнім представником «Золотої доби» літератури в Іспанії. Його перу належить драма «Стійкий принц». Образ головного героя – Фернандо, інфанта Португалії – став уособленням концепції ідеального правителя. Сюжет п'єси – війна португальців проти маврів, де в одному з боїв було захоплено в полон принца Фернандо. Правитель маврів Феца, будучи «людиною безбожною і аморальною», граючи на почуттях португальської правлячої родини, бажав обміняти інфанта на місто Сеуту. Однак принц Фернандо відмовився від такої пропозиції і сказав, що «небачено, щоб государ християнський маврам здав без бою місто». Фернандо не допускав здачі міста на поталу «невірним», бо вони «перетворюють каплиці в стійла, у вітарях влаштують ясла, у храмах зроблять мечеті». «Життя однієї людини, навіть принца, – писав Кальдерон, – не варте таких жертв». Отже, принц був готовий залишитися в рабстві, щоб не приносити в жертву стільки невинних людей. Окрім того, образ інфанта наділений багатьма гуманістичними рисами: доброта, щедрість, честь, гідність, милосердя, терплячість, смиренність тощо [9, 12–13, 38].

У драмі Кальдерон створив два антиподи: грішний правитель маврів Феца і праведний, звеличений до рівня янгола, «християнський государ» Фернандо. Таким чином автор, з одного боку, представив власний образ «ідеального правителя», використовуючи реальну персоналію історії Португалії, тим самим запобігши гонінням правлячих кіл проти власної особи, а з іншого – описав життя персонажу, який загинув до того моменту, як зміг зайняти престол, убезпечивши себе від закидів однодумців в упередженості поглядів.

Як бачимо, питання одноосібного володарювання гостро стояло в іспанському пізньосередньовічному суспільстві. Шляхи його розв'язання були різними. З одного боку, існувала офіційна панегірична література, де тиранія

представлялася як надійний засіб ведення боротьби проти «невірних», з іншого боку – рух монархомахів і гуманістів.

Насамкінець підкреслимо, що ідеї іспанських гуманістів XVI–XVII ст. мали прогресивний характер, ставши відлунням загальноєвропейського ренесансного мрійництва про «ідеальну державу» та «ідеального правителя». Солідарними з ними залишалися й автори, які переконували, що щастя народу можна збудувати лише за умови перебування на троні «християнського государя» – справжнього мудреця. Звичайно, такий керманіч не міг народитися, таку особистість необхідно було «вишпекати з пелюшок». Однак, іспанські гуманісти не мали доступу до виховання майбутніх королів, тому їхні ідеї мали просвітницький характер. Вони були переконаними в тому, що лише всебічно і гармонійно розвинута особистість монарха зробить усе, щоб власними силами, чесністю і талантами встановити в державі такий омріяний іспанцями «Град Божий».

Загалом прогресивні ідеї іспанських мислителів щодо формування нового правителя країни для Нового часу пізніше почали проникати до королівських резиденцій. До них стали прислуховуватися. Руйнувалася й стара схоластична освітня традиція. Усе це може стати предметом наукових пошуків у перспективі.

Abstract

The article is devoted to reproducing the image of «ideal ruler» of Spain, as well as highlighting the problem of «tyrannical perversion» in the works of thinkers of the second half XVI – beginning of XVII century – the period of socio-political and economic challenges of the country. Many humanists have access to government circles – or yourself occupied public office or teachers often worked at the court of the successors of the rulers. For the most part, these were the thinkers of France, England and Italy. The exception was Spain, where the opposition was humanism character in relation to the royal court. Because of this feature the work of many progressive thinkers of Spain XVI–XVII centuries or remained long hidden, unnoticed or for scientific research. Through research methods used (including descriptive, historical analysis, organizing, analyzing sources and excreta of the person) revealed that the issue of sole dominion acute was the Spanish society. Ways to solve it were different. On the one hand, there was the official panegyric literature, acted tyranny where reliable means of struggle against the «infidels» on the other hand – movement monarchomachs and humanists. We emphasize that the idea of Spanish humanism XVI–XVII centuries were the most progressive content, as the echo colored view of pan-European Renaissance «ideal state» and «ideal ruler».

From their solidarity were authors who argued that people can build happiness only while on the throne «Christian Emperor» – a true sage. Of course, this could not be born helmsman such person had to «cultivate from the cradle». However, the Spanish humanists had no access to education of future kings because their work was limited mostly to the education of the people and his belief in the necessity of such a ruler. For the purposes of Renaissance political thought harmoniously developed personality monarch will do anything to own, establish virtue and talents in the country a favored Spaniards «City of God».

Key words: *Renaissance, «City of God», humanism, Inquisition, monarchomachs, orthodoxy, panegyric, tyranny.*

Аннотация

Статья посвящена воссозданию образа «идеального правителя» Испании, а также освещению проблемы «тиранических извращений» в творчестве мыслителей второй половины XVI – начала XVII в. – периода социально-политических и экономических вызовов для страны. Многие из гуманистов имели доступ к правительственным кругам – или сами занимали государственные должности, или работали при дворе правителя учителем наследников. В основном ими были мыслители Франции, Англии и Италии. Исключением выступала Испания, где ренессансная мысль оставалась оппозиционной к властным кругам. Из-за этой особенности большое количество прогрессивных мыслителей Испании XVI–XVII вв. долго оставались незамеченными для научных исследований. Благодаря специальным методам исторического исследования (описательный, исторического анализа, систематизации, анализа источников и продуктов жизнедеятельности личности), установлено, что испанская гуманистическая мысль была отголоском общеевропейских ренессансных мечтаний об «идеальном государстве», «идеальном человеке» и «идеальном правителе». Мыслители были убеждены, что люди могут строить счастье только тогда, когда на престоле «христианский государь» – истинный мудрец. Такой человек не мог родиться, необходимо было «вырастить его с пеленок». К сожалению, испанские гуманисты не имели доступа к образованию будущих царей, а их работа была ограничена в основном пропагандой народу веры в необходимость идеального правителя и осуждением «тиранических извращений». Установлено, что очерченная мыслителями личность была альтернативой монархам Испании, воспитанная христианскими идеалами, она должна построить в стране «Град Божий».

Ключевые слова: *Возрождение, «Град Божий», гуманизм, инквизиция, монархомахи, ортодоксия, панегирик, тирания.*

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Mariana Juan de. De rege et regis institutione libri / Juan de Mariana / Mariana Juan de. – URL: <https://books.google.com.ua/books?id=Whk8AAAACAAJ&hl=ru&pg=PP1#v=onepage&q&f=false>
2. Ribadeneyra Pedro de. Tratado de la religion y virtudes que debe tener el principe christiano, para gobernar y conservar sus estados – contra lo que Nicolas Maquiavelo, y los politicos en este tiempo enseñan / Pedro de Ribadeneyra. – URL: https://books.google.com.ua/books?id=B4EUqL_w6zEC&dq=Ribadeneyra%20Pedro%20d%D0%B5.%20Tratado%20de%20la%20religion&hl=ru&pg=PP5#v=onepage&q&f=false
3. Suárez Francisco. Virtute et sacramento poenitentiae / Francisco Suárez. – URL: https://books.google.com.ua/books?id=H3sr_B6IY2AC&hl=ru&pg=RA1-PR4#v=onepage&q&f=false
4. Альтамира-и-Кревеа Р. История Испании: в 2-х Т. / Р. Альтамира-и-Кревеа. – Т. 2: пер. Е. Л. Глушицкой. – М.: Изд-во иностранной литературы, 1951. – 359 с.
5. Бердников Г. П. Драматурги круга Лопе де Веги / Г. П. Бердников // История всемирной литературы: в 8-ми Т. / Г. П. Бердников. – Т. 3. – М.: Наука, 1985. – С. 202–204.
6. Вега Лопе де. Звезда Севильи / Лопе де Вега: пер. Т. Щепкиной-Куперник. – М.: Агентство ФТМ, 2015. – 167 с.
7. Гевара Антонио де. Золотые часы государей: «По образу жития Марка Аврелия Севера, славнейшаго императора и премудрейшаго философа»: [пер. А. Львова] / Антонио де Гевара. – М.: Университетская типография, 1782. – 248 с.
8. Жизнь Ласарильо с Тормеса: его невзгоды и злоключения: пер. К. Н. Державина. – М.: Государственное издательство художественной литературы, 1955. – 95 с.
9. Кальдерон Педро. Стойкий принц: пер. Б. Пастернак / Педро Кальдерон. – М.: Проспект, 2014. – 60 с.
10. Конастантинов Ф. В. Философская энциклопедия: в 5-ти Т. – Т. 3 / Ф. В. Константинов, А. Г. Спиркин. – М.: Советская энциклопедия, 1964. – С. 297–298.
11. Чернядьева Н. А. Международный терроризм: происхождение, эволюция, актуальные вопросы правового противодействия / Н. А. Чернядьева. – М.: Проспект, 2016. – С. 48–49.

References

1. Mariana Juan de. De rege et regis institutione libri. Retrieved from: <https://books.google.com.ua/books?id=Whk8AAAAcAAJ&hl=ru&pg=PP1#v=onepage&q&f=false>
2. Ribadeneyra Pedro de. Tratado de la religion y virtudes que debe tener el principe christiano, para gobernar y conservar sus estados – contra lo que Nicolas Maquiavelo, y los politicos en este tiempo enseñan. Retrieved from: https://books.google.com.ua/books?id=B4EUqL_w6zEC&dq=Ribadeneyra%20Pedro%20d%D0%B5.%20Tratado%20de%20la%20religion&hl=ru&pg=PP5#v=onepage&q&f=false
3. Suárez Francisco. Virtute et sacramento poenitentiae. Retrieved from: https://books.google.com.ua/books?id=H3sr_B6IY2AC&hl=ru&pg=RA1-PR4#v=onepage&q&f=false
4. Altamira y Crevea, R. (1951). Istorია Ispanii. T. 2 [*History of Spain, Vol. 2*]. Moscow. (Russ. Ed.: E. L. Gluschchitskaya).
5. Berdnikov, G. P. (1985) Istorია vsemirnoy literatury. T. 3: Dramaturgi kruga Lope de Vegi [*History of World Literature. Vol. 3: Playwrights Circle of Lope de Vega*]. Moscow.
6. Vega Lope de (2015). Zvezda Sevil'i [*Seville Star*]. Moscow (Russ. Ed.: T. Shchepkina-Kupernik).
7. Gevara Antonio de (1782). Zoloty chasy gosudarej: «Po obrazu zhitiya Marka Avreliya Severa, slavnejshago imperatora i premudrejshago filosofa»: [*Gold watch princes: «In the image of the life of Marcus Aurelius Severs, glorious emperor and the wisdom of the philosopher»*]. Moscow (Russ. Ed.: A. L'vova).
8. Zhizn' Lasaril'o s Tormesa: ego nevgody i zloklyucheniya [*The life of Lazarillo de Tormes: his misfortunes and misadventures*] (1955). Moscow (Russ. Ed.: K. N. Derzhavin).
9. Kal'deron, Pedro (2014). Stojkij princ. [*Resistant prince*]. Moscow (Russ. Ed.: B. Pasternak).
10. Konstantinov, F. V., Spirkin, A. G. (1964) Filosofskaya enciklopediya. T. 3 [*Philosophical encyclopedia. Vol. 3*]. Moscow, 297–298.
11. Chernyad'eva, N. A. (2016) Mezhdunarodnyj terrorizm: proishozhdenie, evolyuciya, aktual'nye voprosy pravovogo protivodejstviya [*International terrorism: origins, evolution, current issues of legal counteraction*]. Moscow.